

Heikki Oja

Riimusauvasta Yliopiston almanakkaan

SUOMEN AJANLASKUN HISTORIA ON NYT
VERKOSSA

Helsingin yliopiston almanakkatoimistossa on skannattu verkkoon kopioita vanhoista Suomessa käytetyistä kalentereista. Runsaan kymmenen vuoden työn tuloksena verkon almanakka-arkistossa on nyt nähtävänä kaikki tärkeimmät ajanlaskun välineet, keskiajalta viime vuosiin asti.

Almanakka-arkisto¹ lähti liikkeelle niistä lukuisista kysymyksistä, joita almanakkatoimistoon tuli heti toimiston perustamisesta (1994) alkaen. Ihmiset halusivat nähdä kalenteriaukeaman, jossa on jokin heille tai yleisesti kiinnostava päivämäärä (oma tai vanhempien syntymä- tai häpäpäivä, talvisodan syttyminen, Suomen itsenäistyminen). Kysymyksiä tuli myös kaukaisemmista, jopa satojen vuosien takaisista päivämääristä.

Koska Suomessa on menneinä vuosisatoina ilmestynyt monia muitakin kalentereita kuin vuosittaisia almanakkoja, almanakka-arkiston päämääräksi asetettiin kaikkien tärkeimpien vanhojen suomalaiskalenterien esillepano. Ensimmäisessä vaiheessa almanakka-arkistoon skannattiin 1900- ja 1800-luvun kalenteriaukeamat kaikista suomenkielisistä almanakoista, joita almanakkatoimiston hyllystä löytyi. Toimisto oli syntyessään saanut perinnöksi Helsingin yliopiston tähtitieteen laitoksen almanakkakokoelman, jonka almanakan tekijät, yleensä tähtitieteen professorit, olivat koonneet 1800-luvun alkupuolelta asti.

Kun tähtitieteen laitoksen kokoelmat oli skannattu, jatkettiin Kansalliskirjastosta löytyviä almanakkoja ajassa taaksepäin 1600-luvulle asti. Almanakkojen jälkeen siirryttiin muihin kalentereihin ja hankittiin kopioita rukous- ja virsikirjojen kalenteriosuuksista 1400-luvulta 1800-luvulle. Kun suomenkielinen aineisto oli käyty läpi, siirryttiin ruotsinkieliseen, niin riikinruotsalaisiin almanakkoihin ja muihin kalentereihin, joita Suomessa käytettiin Ruotsin vallan aikaan, kuin myöhempiin suomenruotsalaisiin.

Kustannussyistä on almanakka-arkistoon voitu skannata vain varsinaisia kalenteriosuuksia (yleensä kansi ja kaksitoista kuukausiaukeamaa), ei kalenterien tai almanakkojen koko sisältöä. Koska kaikkien alkuperäisten kalenterien kaivaminen esiin ja skannauttaminen olisi ollut liian kallista, on osa skannauksista tehty mikrofilmeiltä. Tämä merkitsee sitä, että lopputuloksen laatu ei ole aivan sama kuin alkuperäisskannauksissa olisi ollut, mutta katsoimme, että tämä on kuitenkin parempi vaihtoehto kuin heikkotasoisien sivujen poisjättäminen.

Viimeiseksi almanakka-arkistoon on hankittu yksityiskohtaisia kuvia muutamista riimusauvoista eli puuhun leikatuista kalentereista, joita on meillä käytetty ajanlaskun seuraamiseen varsinkin ennen painettujen almanakkojen yleistymistä. Tässä katsauksessa tutustutaan almanakka-arkiston nykyiseen sisältöön.

Yliopiston almanakka

Suurin osa almanakka-arkiston kalenteriaukeamista on skannattu perinteisestä keltakantisesta kansanalmankasta. Vihkosen nimenä oli aikaisemmin pelkkä *Almanakka*, mutta kun se sai 1990-luvulla kilpailijoita, muutettiin nimeksi *Yliopiston almanakka*. Almanakka on ilmestynyt suomenkielisenä vuodesta 1705 alkaen. Tosin 1700-luvun alkuvuosikymmeniltä on monelta vuodelta tallessa vain ruotsinkielinen versio,

1. Almanakka-arkisto, <http://almanakka.helsinki.fi>.

eikä suomenkielistä ehkä tehtykään joka vuodelle.

Ruotsin tiedeakatemia sai yksinoikeuden almanakan julkaisemiseen 1749, ja sen jälkeen almanakka julkaistiin joka vuodelle myös suomenkielisenä. Vuonna 1809 almanakkaerioikeus siirtyi Keisarilliselle Aleksanterin yliopistolle eli nykyiselle Helsingin yliopistolle. Ennen vuotta 1705 julkaisi almanakkoja Turun Akatemia. Ensimmäinen Akatemian julkaisema suomalainen (mutta ruotsinkielinen) almanakka tunnetaan vuodelta 1650 ja 1600-luvun jälkipuoliskolta tusinan verran Turussa laadittuja almanakkoja.² Muina vuosina käytettiin emämaan Ruotsin almanakkoja.

Almanakkoja tehtiin myös ennen Akatemian aikaa. Vuoden 1608 almanakkaa sanotaan ensimmäiseksi Suomea varten tehdyksi almanakaksi.³ Vaikka sen laatija Sigfrid Aronus Forsius oli Suomessa syntynyt, hän teki almanakkansa kuitenkin koko valtakuntaa varten. Vasta viimeisessä Forsiuksen almanakassa, vuodelle 1623, oli auringon ajat laskettu Turun eikä Tukholman horisontin mukaan, ja siksi vuoden 1623 almanakkaa voi hyvin pitää ensimmäisenä suomalaisena (joskin ruotsinkielisenä) almanakkana.

Messu- ja virsikirjojen kalenterit

Edellä luetellut almanakat on aina tehty yhdelle nimenomaiselle vuodelle, ja siksi niissä viikonpäivät ja liikkuvat juhlat, kuten pääsiäinen tai adventti, ovat oikealla paikallaan. Ennen kuin vuositain painetut almanakat yleistyivät Suomessa, käytössä oli useita ikikalentereita, jollaisia julkaistiin muun muassa messu- ja rukouskirjojen alkulehdillä. Ensimmäinen kokonaisena säilynyt kalenteriosuus on *Missale Aboensessa* vuodelta 1488.⁴ Tätä edeltäviltä ajoilta on tallessa vain yksittäisiä käsin kirjoitettuja kalenterifragmentteja. Esimerkinä niistä löytyy almanakka-arkistosta yksi kalenterisivu 1300-luvulta. Se on lainattu Kansalliskirjaston Muisti-projektista.⁵

Ikikalenterissa ovat merkittyinä kiinteät pyhäpäivät ja pyhimysten merkkipäivät, mutta ei

liikkuvia, kuten pääsiäiseen sidottuja pyhiä. Niiden määrittämiseksi jollekin nimenomaiselle vuodelle täytyy käyttää erillisiä taulukoita. Samoin viikonpäiväsarakeissa juoksevat vain peräkkäin aakkosten seitsemän ensimmäistä kirjainta a–g, ja jonkin nimenomaisen vuoden viikonpäivien tuntemiseksi täytyy tietää kyseisen vuoden niin sanottu sunnuntaikirjain.

Turun missaalin ohessa Ruotsin valtakunnassa julkaistiin muun muassa *Missale Upsalense Vetus* (1484), *Missale Strengnense* (1487) ja *Missale Upsalense Novum* (1513). Näiden kalenteriosuudet löytyvät myös almanakka-arkistosta, osa kuvattuna Kansalliskirjastossa olevista alkuperäissivuista, osa skannattuna mikrofilmeiltä. Samoin almanakka-arkistossa on pari 1500-luvun loppupuolen rukouskirjan kalenteriosuutta (1590, 1599).⁶

Ensimmäinen suomenkielinen ikikalenteri oli Mikael Agricolan Rukouskirjassa (1544).⁷ Seuraavalla vuosisadalla julkaistiin virsikirjoissa useita suomenkielisiä ikikalentereita, vaikka suomenkielisten almanakkojen sarja alkaa vasta 1700-luvun alusta. Ensimmäisen kerran kalenteri oli mukana Jakob Suomalaisen virsikirjassa (1621) ja sitten myös muissa 1600-luvun suo-

2. Jorma Vallinkoski, Suomen almanakat ja kalenterit 1608–1956. Teoksessa Kustaa Viljuna et al (toim.) *Suomen almanakan juhla- ja rukouskirja*. Helsingin yliopisto ja Weilin & Göös 1957, 291–366.

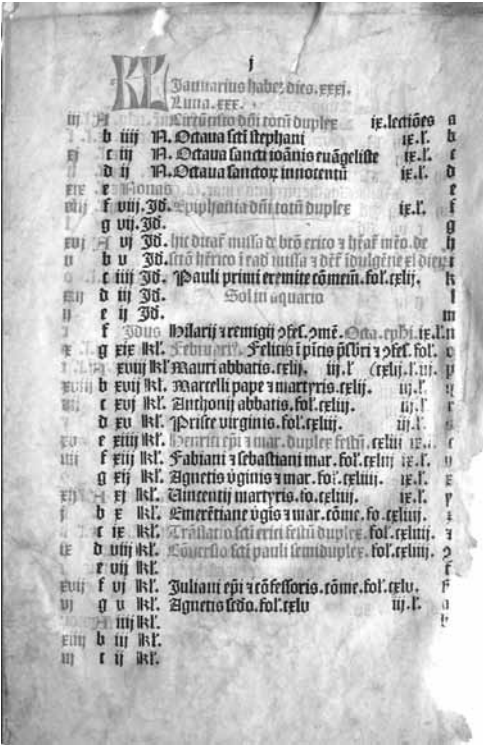
3. *Universitetsalmanackan*, aiemmalta nimeltään *Almanack*, on vuodesta 1980 alkaen todennut nimilehdellään: ”Utgiven på svenska för Finland första gången för år 1608”.

4. *Missale Aboense* 1488. Näköispainos. Societas Historiae Ecclesiasticae Fennica ja WSOY 1988.

5. Leena Pärssinen, MUISTI (MEMORY) – Digitization and Network Delivery of Finnish National Collections, <http://www.kansalliskirjasto.fi/extra/tietolinja/0199/memory.html> (26.3.2013).

6. Peter Möllman, *Een Bönebook ock Calendarium* 1590; Petrus Gothus, *Psaltare medh små Summarier och Calendario* 1599.

7. Mikael Agricola, *Rucouskiria/Bibliasta* 1544. Uudistettu näköispainos. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus ja WSOY 1987.

Kuva 1. Tammikuun sivu vuoden 1513 Uppsalan messu-kirjasta. Kuva: Kansalliskirjasto, Yliopiston almanakkatoimisto.

menkielisissä virsikirjoissa.⁸ Sen sijaan ruotsinkielisistä virsikirjoistamme kalenteri oli mukana ainoastaan vuoden 1673 laitoksessa.⁹ Kalenteriosuus löytyy lähes kaikista 1700-luvun virsikirjoista, mutta 1800-luvulla se alkaa vähitellen jäädä pois. Viimeisen kerran kalenteri oli mukana vuoden 1888 virsikirjan Turussa painetussa laitoksessa.

Almanakka-arkistoon on skannattu toistakymmentä virsikirjojen kalenteriosuutta vuosilta 1621–1888. Koska virsikirjojen kalenteriosuudet julkaistiin identtisinä painoksesta toiseen ja lähes identtisinä virsikirjaversiosta toiseen, antavat valitut kalenterit kattavan kuvan Suomessa käytetyistä virsikirjakalentereista.

Riikinruotsalaisia almanakkoja

Ruotsissa almanakkoja alettiin julkaista vähän aikaisemmin kuin Suomessa. Vanhin tallella

oleva on vuodelta 1585, ja sen laatija oli Petrus Olai. Säännöllisesti ruotsalaisia almanakkoja alkoi ilmestyä 1600-luvun alkuvuosista lähtien. Ensimmäisen sadan vuoden aikana suurin osa niistä oli käännöksiä saksalaisista. Ahkerin 1600-luvun almanakantekijä oli Forsiuksen kilpailija, saksalainen David Herlitz.¹⁰ Almanakkojen tekeminen oli Ruotsissa kilpailtu ala 1700-luvun puoliväliin asti. Jokaiselle vuodelle ilmestyi kahdesta seitsemään eri tekijän almanakkaa.¹¹ Juhlapäivät olivat toki kaikissa samat, mutta esimerkiksi pyhimysten nimet saattoivat poiketa kymmeninä päivinä kilpailijain valitsemista nimistä.

Almanakka-arkistoon on poimittu 1600-luvulta yksi ruotsalaiskalenteri kustakin vuosikerasta. 1700-luvulta on valittu vain satunnaisia ruotsalaisia almanakkoja täydentämään suomenkielisten almanakkojen valikoimaa. Almanakka-arkiston riikinruotsalaiset almanakat päättyvät 1800-luvun alkuun. Tämän jälkeen arkistosta löytyy lähes täysi sarja suomenruotsalaisia almanakkoja.

Riimusauvat

Riimusauvat ovat puuhun leikattuja kalentereita, jotka ovat pohjimmiltaan samanlaisia kuin esimerkiksi messukirjojen ikikalenterit.¹² Riimu-

8. *Suomenkielinen Virsikirja*, tehty M. Jacobilda Soomalaiselta, 1621; Jonas Raumannus (toim.) *Manuale Finnicum*, 1646; Ignatius Meurer (toim.) *Manuale Finnicum*, 1652; Johannes Gezelius, *Suomenkielinen Virsi ja Ewangeliumi kirja*, 1668; *Suomalainen Manuale ja Yxi täydellinen parattu Psalmi Kirja*, 1685; *Uusi Suomalainen Manuale: Sisälläns pitävä Täydellisen Virsi-Kirjan* 1693.

9. Toini Melander, Suomen virsikirjojen kalendaariot ja näiden ajantiedot. Teoksessa Kustaa Vilkkuna et al. (toim.) *Suomen almanakan juhla kirja*. Helsingin yliopisto ja Weilin & Göös 1957, 25–48.

10. Heikki Oja, David Herlitz, 1600-luvun ahkerin allakan tekijä. *Kalenterimaailman kuulumisia* 27, 2011, 3–4.

11. G. E. Klemming & G. Eneström, *Sveriges kalendariska literatur*. Norstedt 1878.

12. Auvo Hirsjärvi, Riimusauva, suomalaisen almanakan edeltäjä. Teoksessa Kustaa Vilkkuna et al. (toim.) *Suomen almanakan juhla kirja*. Helsingin yliopisto ja Weilin & Göös 1957, 15–24.

Kuva 2. Pariisin riimusauvaan on syyskuulle merkitty Marian syntymä 8.9., Ristin päivä 14.9., Matteuksen päivä 21.9. ja Mikaelin päivä 29.9. Sauva on ns. epätäydellistä mallia, josta kuuriimut puuttuvat. Kuva on otettu Pariisin sauvan näköiskappaleesta, jota säilytetään Yliopiston almanakkatoimistossa. Kuvaaja: Arja Latvala-Oja.

sauvassa on yleensä kolme kenttää, joista yksi määrittää viikonpäivät, toinen kuun syntymät, ja kolmas osoittaa vuoden tärkeimmät kiinteät merkkipäivät.

Suomalaisissa ja ruotsalaisissa kalenterisauvoissa ei käytetty latinalaisia kirjaimia, vaan sauvojen nimen mukaisesti riimukirjaimia. Riimut ovat puuhun veistettäessä kätevämpiä kuin latinalaiset kirjaimet tai arabialaiset numerot, koska niissä on lähinnä yksinkertaisia suoria viivoja. Kirjainten a–g sijaan juoksevat viikonpäiväkentässä riimuaakkosten ensimmäiset kirjaimet ƿ (= f) – * (= h). Kuuriimut eli ”kultaiset luvut” käyttävät kaikkia kuuttatoista riimuaakkosta ja lisäksi kolmea niistä muodostettua lisäriimua. Merkkipäivät on riimusauvoissa esitetty symboleilla tai geometrisilla kuvioilla, jotka ovat helpompia veistää kuin kirjoitetut nimet. Esimerkiksi Marian päivän tunnuksena voi olla kruunu tai puu, kynttilänpäivän tunnuksena kynttelikkö.

Riimusauvoja alettiin käyttää pohjoismaissa paperisten tai pergamentille kirjoitettujen kalenterien rinnalla luultavasti 1000-luvun alussa kristinuskon saapuessa Pohjolaan. Ruotsissa ja

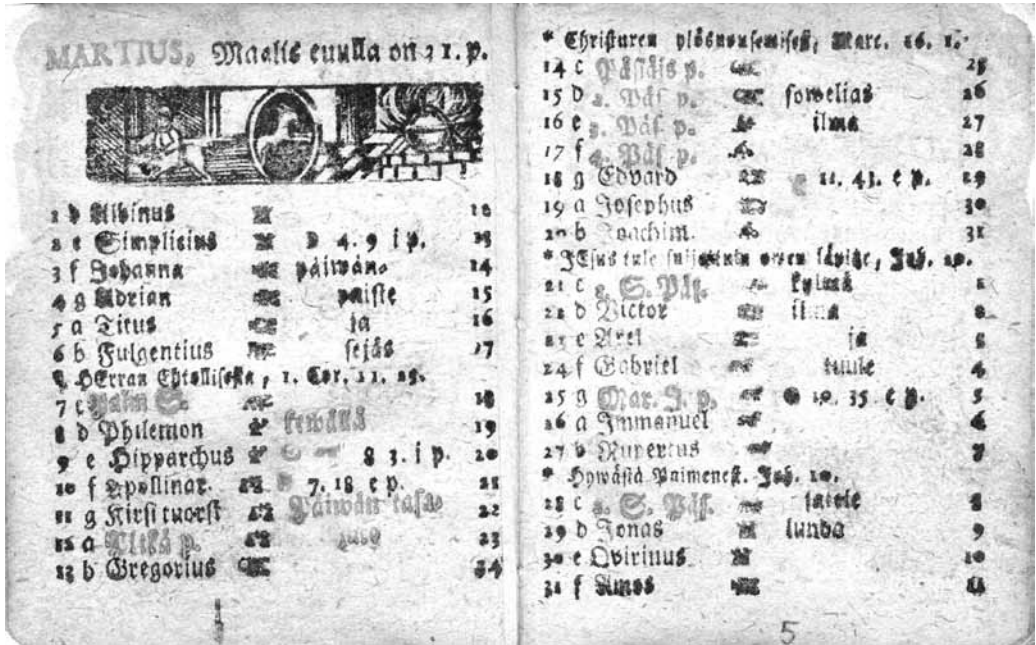
Norjassa on tallella riimusauvoja 1400-luvulta alkaen. Vanhin tunnettu suomalainen riimusauva on vuodelta 1566.¹³ Se on kulkeutunut Pariisiin Sorbonnen yliopiston Sainte-Genevièven kirjastoon. Almanakkatoimisto sai talvella 2013 hankituksi hyvät kuvat Pariisin riimusauvasta ja julkaisee kuvat almanakka-arkistossa.

Pariisin riimusauvan ohella almanakka-arkisto esittelee Museoviraston kokoelmista kaksi vanhaa suomalaissauvaa, joista toinen on 1600-luvulta ja toinen 1700-luvulta, sekä uuden suomalaisen riimusauvan, jonka veistin almanakkapäällikön valtikaksi syksyllä 2012, kun luovutin almanakkatoimiston johdon seuraajalleni.

Kalenterien ja almanakkojen nimilistat

Samalla kun verkkoon skannattiin Suomen vanhoja almanakkoja ja kalentereita, kerättiin almanakkatoimistossa luetteloa nimistä, joita kalentereista löytyy. Joitakin nimilistoja oli koottu jo

13. Monique Roussel, Le calendrier runique de la Bibliothèque Sainte-Geneviève. *Suomen Museo* 1952, 29–38.

Kuva 3. Maaliskuun aukeama vuoden 1742 suomalaisesta almanakasta. Pääsiäinen on nelipäiväinen pyhä ja kalenteri noudattaa vielä vanhaa juliaanista ajanlaskua. Kalenteriuudistus toteutettiin runsas vuosikymmen myöhemmin, 1753. Kuva: Kansalliskirjasto, Yliopiston almanakkatoimisto.

aiemmin: suomenkielisten almanakkojen nimet 1705–1955, suomenruotsalaisten almanakkojen nimet 1810–2000, Missale Aboensen nimistö (1488) ja keskiaikaisten kalenterien ja kalenterifragmenttien nimistö.¹⁴

Nyt almanakka-arkistoon on koottu myös kaikkien Suomessa julkaistujen messu-, rukous- ja virsikirjojen kalenteriosuuksien nimistö. Virsikirjojen kalenterien pyhimysluettelo oli moni paikoin erilainen kuin almanakkojen nimiluettelo. Pyhimykset valittiin virsikirjaan 1600-luvun lopulla, ja tämän jälkeen listaa ei juuri muuteltu. Eniten täydennyksiä listaan tehtiin 1700-luvun puolivälissä, kun Ruotsin tiedeakatemia ryhtyi almanakan julkaisijaksi ja vahvasti almanakkaan haluamansa nimilistan. Virsikirjojen toimittajat ottivat almanakkanimien muutoksen huomioon siten, että jos tiedeakatemia oli valinnut eri nimen kuin virsikirjoissa oli käytetty, toimittajat lisäsivät päiville entisten nimien perään myös uuden almanakkanimen.

Edelleen almanakka-arkistoon koottiin ennen vuotta 1810 julkaistujen suomenruotsalaisten kalenterien nimistö sekä riikinruotsalaisten almanakkojen ja kalenterien nimistö Vallentunan kalenterista 1198 vuoteen 1749. Esimerkiksi riikinruotsalaisista kalentereista löytyi noin 1700 pyhimyksen tai muun henkilön nimeä.¹⁵

14. Aarno Malin, Register zu den Heiligentagen, die in den Quellen des. 11–13. Jahrh. auftreten. Teoksessa *Der Heiligenkalender Finnlands*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia XX, 1925, 147–152; Eino Nivanka, Suomalaisen almanakan nimipäivät ja kiinteät juhlapäivät vuosina 1705–1955. Teoksessa Kustaa Vilkuna et al. (toim.) *Suomen almanakan juhkakirja*. Helsingin yliopisto ja Weilin & Göös 1957, 183–290; Martti Parvio, Postscriptum. Teoksessa *Missale Aboense* 1488, toinen näköispainos. Societas Historiae Ecclesiasticae Fennica ja WSOY 1988, 531–543; Marianne Blomqvist, Förteckning över förnamnen i den finlandssvenska almanackan 1810–2000. Teoksessa Marianne Blomqvist (toim.) *Från Adam till My*. Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet 1999, 25–90.

DECEMBER.				1917,				Julmånad.				
Rna n. Dag	Månen i merid. upp.		Gamla n. Dag	Rna n. Dag	Månen i merid. ned.		Gamla n. Dag	Rna n. Dag	Månen i merid. upp.		Gamla n. Dag	
1	8	38	11 49	3 0	9	8 53	11 52	2 5	17	M Rafael	a. 2,48 7, 2 a. ☽ osil. fr. ☉	4
2	8 38	11 49	3 0	9	8 53	11 52	2 5	18	T Abraham	3,41 8,39 ☾ närm. ♀ ☾	5	
3	8 42	11 50	2 57	11	8 56	11 53	2 5	19	D Nikolai	4,32 10,15	*6	
4	8 46	11 51	2 55	13	8 59	11 54	2 4	20	T Isak	5,22 11,49 ☽	7	
5	8 46	11 51	2 55	13	8 59	11 54	2 4	21	F Tomas	6,11 morg. ☽ fl. 7,47 m.	8	
6	8 49	11 51	2 53	15	9 1	11 55	2 4	22	L Rafael	7, 1 1,23 ☉ i ☽ fl. 0 a. ☽. f.	9	
7	8 49	11 51	2 53	15	9 1	11 55	2 4	Fit: 4: 4-7. — Joh. 1: 19-28. — 5 Moj. 18: 15-19.				
								23	S * 4 f. i Advent	7,53 2,57	Israel	10
								24	M Adam, Eva	8,48 4,31		11
								25	T * Juldag	9,43 6, 1		12
								26	D * Stefanidag	10,40 7,21	☽ ☾	13
								27	T Joh. Evang.	11,35 8,22	☾ n.	14
								28	F Menl. barns d. morg. upp	☽ fl. 11,31 m.		15
								29	L Frida, Rauha	0,29 4,28	a.	16
								Gal. 4: 1-7. — Lut. 2: 33-40. — Jes. 8: 9-15.				
								30	S * S. eft. Jul	1,19 5,51	David	17
								31	M Sylvester	2, 6 7,13	☽ ☾	18
Lov, pris och tid för Dig, o Fader före!												
Solen	upp	i merid.	ned	Solen	upp	i merid.	ned	Solen	upp	i merid.	ned	
Dag	t. m.	t. m.	t. m.	Dag	t. m.	t. m.	t. m.	Dag	t. m.	t. m.	t. m.	
1	8 38	11 49	3 0	9	8 53	11 52	2 5	17	9 3	11 56	2 49	
3	8 42	11 50	2 57	11	8 56	11 53	2 5	19	9 5	11 57	2 49	
5	8 46	11 51	2 55	13	8 59	11 54	2 4	21	9 6	11 58	2 50	
7	8 49	11 51	2 53	15	9 1	11 55	2 4	23	9 7	11 59	2 51	
								31	9 8		0 3	

Kuva 4. Joulukuun 1917 aukeama ruotsinkielisestä almanakastamme. 19.12. oli keisarin nimipäivä, jolloin esimerkiksi yliopistossa piti olla vapaapäivä. Kuva: Yliopiston almanakkatoimisto.

Yhteenveto

Almanakka-arkiston tarkoituksena on ollut, että verkossa olisi nähtävänä autenttiset, alkuperäiset kalenteriaukeamat kaikilta niiltä vuosilta, joina kalentereita tai almanakkoja on Suomessa tai Ruotsissa tehty. Niinpä arkistosta löytyy kalenteriosuus lähes kaikilta vuosilta 1600-luvun alusta alkaen ja useita kalentereita tätä aiemmilta vuosilta. Kaikkiaan arkistossa on talletettuna kalenteriosuus noin 660 eri kalenterista tai al-

manakasta ja lisäksi neljästä riimusauvasta, yhteensä runsaat 9 000 kuvaa.

Almanakka-arkiston rakentamiseen ja kalenterien kuvaamiseen ja skannaamiseen osallistui avustajia muun muassa Yliopiston almanakkatoimistosta, Kansalliskirjastosta ja muista kirjastoista. Avustajien nimet on mainittu almanakka-arkiston sivuilla. Arkiston synnyttäminen oli mahdollista Helsingin yliopiston Kehityspalvelut Oy:n taloudellisen tuen avulla.